

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Gerechtvaardigde oorlog in vier wereldreligies. *Introductie*

Wat zijn de klassieke opvattingen over de gerechtvaardigde oorlog binnen jodendom, christendom, islam en hindoeïsme? Dat kunt u lezen in vier artikelen van vertegenwoordigers van deze stromingen. En waarom zijn die opvattingen naast het internationaal recht nog steeds van belang? Die vraag wordt daaraan voorafgaand beantwoord in deze inleiding.

door *Henk Vroom*

Hoogleraar godsdienstwijsbegeerte aan de faculteiten voor theologie en wijsbegeerte van de Vrije Universiteit, coördinator van het Centrum van Islamitische Theologie, en sinds 1996 tot heden bestuurslid van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

IN DE PLURALISERENDE WERELD VERLIEST ‘het Westen’ aan overwicht en hernemen volkeren uit andere culturen hun recht om zelf uit te maken aan welke morele en wettelijke normen zij moeten en willen voldoen. Het internationaal recht is sterk door de westerse rechtsgeschiedenis gestempeld. De vraag is in hoeverre internationale codes vanuit verschillende cultureel-levensbeschouwelijke tradities worden gedragen.

Sinds ruim twintig jaar is er een sterke discussie over de vraag hoe de verschillende levensbeschouwelijk-culturele moralen zich onderling verhouden. Zo is in 1993 op A Parliament of the World’s Religions in Chicago een morele code van *Global Ethics* gepresenteerd. Het is een poging om een gemeenschappelijke moraal vast te stellen die wereldwijd door religieuze voorgangers gepropageerd zou kunnen worden. De zwakte van zulke codes en elk pleidooi om het gemeenschappelijke te formuleren, is dat ze ten koste van het specifieke van tradities gaan en dus nooit iedereen op een dieper, specifiekere niveau kunnen bereiken, en al helemaal de mensen niet die zich in hun etnische of wereldbeschouwelijke identiteit miskend of gekrenkt voelen.

Het dilemma van de discussies over identiteit is dat enerzijds een mondiale regelgeving rond conflicten nodig is, maar het anderzijds even noodzakelijk is dat de bevolking zich morele regels en achterliggende mensbeelden eigen maakt. De inculturatievraag is vermoedelijk voor discussies rondom 'recht en culturen' de moeilijkste.¹

In onderzoek dat zich met vergelijking van seculiere en religieuze levensbeschouwelijke visies op het leven en de moraal bezighoudt, let men niet alleen op overeenkomsten, maar ook op verschillen. Immers, juist

*De liberale 'oplossing'
van conflicten — 'houdt de
verschillen achter de voordeur'
— is contraproductief*

verschillen zijn de oorzaak van conflicten. Deze verschillen van inzicht kunnen we niet te boven komen door mensen te bezweren om van het specifieke van hun religie of seculiere levensbeschouwing af te zien: juist dat roept weerstand op en bevordert radicalisering. De

liberale 'oplossing' van conflicten — 'houdt de verschillen achter de voordeur' — is contraproductief: ze bevordert dat mensen verschillen gaan benadrukken ten koste van het gemeenschappelijke dat er meestal ook is.

* * *

De vraag onder welke omstandigheden strijd gerechtvaardigd is, moet dus niet alleen vanuit internationaal recht worden bezien, maar ook vanuit de specifieke tradities. Dit inzicht leidt tot een volgende vraag: *aan welke criteria ontleen mensen in diverse wereldreligies het recht om tot een gewapend conflict over te gaan?* Dit vraagt om een inductieve benadering van het gemeenschappelijke: vanuit wat tradities zeggen, zoeken we in dialoog en vergelijkende studies naar het gemeenschappelijke. We postuleren het niet vanuit een traditie, maar erkennen verschillen en trachten gemeenschappelijke punten te vinden. Meestal vinden we naast diepe verschillen ook inzichten die mensen delen: tradities overlappen elkaar op allerlei punten (maar die overlappingsen liggen niet allemaal op dezelfde punten, dat is een moeilijkheid!).

Nu kunnen 'religies' niet spreken; in zekere zin bestaan ze niet eens, want er bestaan alleen mensen met bepaalde opvattingen en praktijken die zich wel of niet aan groepsgebonden opvattingen houden. Wat mensen zelf denken en van hun religie maken, is interessant. Maar de andere kant van deze medaille is dat tradities zelf bepaalde diepe inzichten in het leven overdragen. Elke stroming en substroming van een religie draagt visies over op het goede leven waarnaar men moet streven plus visies op kwaad dat men koste wat het kost moet vermijden. Waar religie een rol speelt in conflicten gaat het vaak om koste wat het kost vermeden moet worden.

Daardoor wordt het ‘kwaad vermijden en voorkomen’ het belangrijkste dat men moet doen — soms ongeacht wat anderen erover denken. Het kwaad is niet alleen wat men zelf zou misdoen, maar kan ook de verwerpelijke leefstijl *van anderen* zijn (zoals: dierenmishandeling; vrij seksueel verkeer; een dictatoriaal schrikbewind). De plicht om kwaad koste wat het kost te vermijden, is het meest conflictueus, want hier blijft weinig ruimte over voor tolerantie voor ‘andere leefstijlen’.

* * *

Vanwege het conflictueus potentieel van religieuze tradities is het belangrijk om hun opvattingen over legitiem staatsgeweld te kennen. Om die reden zijn auteurs uit diverse tradities uitgenodigd om klassieke visies van hun eigen traditie inzake criteria voor gerechtvaardigde oorlog te beschrijven. De beperking tot klassieke visies dient drie doeleinden. In de eerste plaats zijn de feitelijke praktijken van radicalen uit allerlei groeperingen welbekend — van radicale dierenactivisten via fundamentalisten uit alle culturen tot plegers van zelfmoordaanslagen. De fundamentele, weldoordachte en klassieke doordachte opvattingen van oude tradities zijn helaas minder bekend. De tweede reden is dat de klassieke visies een spiegel kunnen voorhouden aan wie zich misdragen: hun opvattingen zijn niet zelden in strijd met wat vanouds door hun eigen traditie is geleerd. Het derde punt is dat beschrijvingen van wat mensen feitelijk allemaal misdoen tot debatten leiden die niemand verder brengen. Elke traditie die zich wil herenemen, zal (naast andere dingen) moeten teruggrijpen op waar ‘het echt om ging’. Daarom volgen hieronder vier verhandelingen over criteria voor gerechtvaardigde oorlog.

* * *

Bij deze verhandelingen moeten we ons realiseren dat ze geworteld zijn in specifieke tradities met een eigen historie en een eigen, afwijkende visie op mens-zijn. Tussen jodendom, christendom en islam bestaan uiteraard grote overeenkomsten die velen vanuit historische verbanden verklaren — hoewel moslims zullen zeggen dat de overeenkomsten voortvloeien uit het feit dat God zich aan Mozes, Jezus en het laatst en helderst aan Mohammed heeft geopenbaard.

Het jodendom kent morele regels die voor iedereen gelden en een groot aantal andere regels die alleen joden moeten onderhouden. Zo heeft God een volk afgezonderd dat de eigen identiteit moet bewaren. Deze particulariteit van het joodse volk bepaalt de orthodox-joodse visie op gerechtvaardigde zelfverdediging. Argumenten rond gerechtvaardigd staatsgeweld zijn in de staat Israël niet alleen door staatsbelangen bepaald, maar worden aan gelovig-joodse zijde door religieuze argumenten gesteund.

Een verschil tussen christendom en jodendom is dat de kerk is niet meer

aan een natie is gebonden, maar in principe universeel is geworden. Omdat sommige christenen na 311 verantwoordelijk waren voor een staat — en niet al eerder — rees de vraag naar wat een rechtvaardige oorlog is pas naderhand. Eerder had wel gespeeld of soldaten die christen werden gezien de geboden niet te doden en de vijand lief te hebben in het leger konden blijven. Met de regeringsverantwoordelijkheid ontstaat er aan christelijke kant een aanzienlijke spanning tussen — heel kort aangeduid — de Bergrede en de regeringsverantwoordelijkheid. De staat draagt andere verantwoordelijkheden dan mensen individueel hebben. Personen kunnen, als zij op de linkerwang worden geslagen, de rechterwang aanbieden, maar de overheid draagt het zwaard niet tevergeefs — anders zou zij ook nimmer voor de zwakke kunnen opkomen of het recht kunnen handhaven. De christelijke bezinning op gerechvaardigd staatsgeweld staat onder het voorteken dat dit aards bestel onvolmaakt is en dat de mens niet alleen tot veel goeds in staat is, maar ook tot allerlei kwaad. Anders dan de joodse visie willen de meeste christenen — niet alleen in het Westen, maar ook in een land als India — een scherp onderscheid maken tussen kerk en staat, al zullen velen het in het Westen religie ook niet als een zuivere privé-aangelegenheid opvatten. Dit verschil verklaart ingrijpende verschillen tussen de artikelen die hier na volgen.

In de islam gelden de leefregels van de Koran en van de eerste generatie(s) moslims als normatief en/of voorbeeldig. Moslims moeten proberen om hun leven overeenkomstig deze geboden in te richten en dus de wetten van hun eigen gemeenschap ermee in overeenstemming brengen. Mensen van andere tradities kunnen zij minderheidsrechten toekennen. In niet-islamitische landen kan men, zeggen veel Europese moslims, in een democratie met levensbeschouwelijk pluralisme leven. Dit leidt tot de discussie over welke regels moslims hier in acht moeten nemen.

De hindoetraditie heeft een ander perspectief op het leven. Dat is niet ingebed in een schepping van een God naar wiens beeld de mens is geschapen, want het leven is door karma ingeweven in het bestaan van alle levende wezens. Allerlei soorten levende wezens doorgaan vele bestaanswijzen, totdat het karma dat aan de stoffelijke wereld bindt uiteindelijk is overwonnen en zij, bevrijd, in het goddelijke kunnen terugkeren — aldus een klassiek hindoe-idee van het leven. Men moet zijn plicht doen zonder op fijne of nare gevolgen te letten. De plichten van ieders karma maken deel uit van de omvattende wereldorde. Een mens maakt deel uit van grote verbanden. Daarom is wat hier als rechtvaardig geldt niet bepaald door iemands individuele menselijke waardigheid of algemeen-menselijke natuur; de rechtvaardigheid werkt via karma. Dit doet niet af aan de waardigheid van de mens, maar verbreedt die tot alle levende wezens.

Het is hier niet mogelijk om dieper in te gaan op het eigene van de verschillende levensbeschouwelijke tradities — en nog andere, zoals boeddhisme, confucianisme en taoïsme —, maar wat gezegd is moge volstaan om te verduidelijken dat de visies van religio-culturele tradities elkaar ‘overlappen’: er bestaan belangrijke overeenkomsten, maar ook ingrijpende verschillen (die door geen enkel mensbeeld worden overstegen, ook niet door het gesecculariseerde, liberale beeld van mens-zijn). Men moet verschillen leren respecteren. Door uiteenlopende termen uit het Chinees, het Japans, het Sanskriet en het Hindi, het Arabisch, het Hebreeuws en de traditionele Afrikaanse talen alle met hetzelfde Engelse woord ‘justice’ te vertalen, worden de verschillen verdoezeld, terwijl het niet-respecteren van het anders-zijn van de ander zich vaak op bloedige wijze wreekt. Het is belangrijk om in de globaliserende wereld met het anders-zijn van andere culturen te rekenen, teneinde verschillen niet te laten uitmonden in een *clash of cultures*.

* * *

Aan vier auteurs is gevraagd klassieke opvattingen over gerechtvaardigde oorlog te beschrijven. In de huidige conflictueuze wereldsituatie moet ieder zich heroriënteren. Daartoe kijken we naar het erfgoed van tradities: wat was wezenlijk? Wie conflicten tussen religio-culturele tradities wil oplossen of vermijden, kan het beste ook uit de hedendaagse spanningen terugkeren naar de oorsprong van tradities en daar opsporen wat de kern ervan is of heden kan zijn. Wat de ‘gerechtvaardigde oorlog’ betreft is dus de vraag welke visie de traditie destijds had en waarom bepaalde regels zijn ontstaan. De beschrijvingen hiervan leveren geen kant-en-klare recepten op voor de oplossing van hedendaagse conflicten, maar ze laten wel zien waarom men in een bepaalde traditie op een bepaalde manier tegen gerechtvaardigd geweld aankijkt en wat in elk geval niet door de beugel kan.

Dr. Bierdja geeft een mooie, korte inleiding op het hindoedenken over de mens en karma, over *ahimsa* en over drie soorten pijn. Daarna gaat hij in op enkele gedeelten van klassieke hindoe geschriften over de gerechtvaardigde. In de *Bhagavadgita* spoort Krishna aan om plichten ten uitvoer te brengen zonder op eigen of andermans voordeel te letten. Voor iemand die strijder is, kan dat oorlog betekenen. De hindoevisie op de dood wordt fundamenteel bepaald door de eeuwigheid van de ziel. Hieruit vloeit echter niet voort dat het aardse leven zonder betekenis is; integendeel, wie leeft, moet doen wat hij behoort te doen. Onbevreesd mag men de samenleving dienen.

Dr. Marx beschrijft wat de joodse traditie als terechte redenen voor gewapende strijd ziet. Het gebod zegt niet dat men niet zal doden, maar dat men niet zal moorden en geen bloed zal vergieten. Het beslissende visioen van Israël is dat zwaarden worden omgesmeed tot ploegscharen, maar de harde werkelijkheid waarin we nu leven is niet zonder geweld.

De vuist mag niet regeren, maar geweld is soms onvermijdelijk en redelijk. In de Bijbel heeft Jozua de opdracht om het land Kanaän door strijd te veroveren. Daarbij moet men bedenken dat de volkeren die moesten worden verslagen, als immoreel werden beschouwd. De latere oorlogen van koning David om het land uit te breiden, waren niet verplicht en waren dus zijn keuze. Marx gaat in op de oorzaken van oorlog en de ingrijpende voorbereidingen die een oorlog vergt. Hij benadrukt vooral dat een oorlog volstrekt is gerechtvaardigd als men zich als natie moet verdedigen. Een doorslaggevend kenmerk van zijn visie is dat de joodse visie rechtstreeks met het land en met de joodse natie is verbonden.

Dr. Van Iersel beschrijft de visie van westers christendom op 'de rechtvaardige oorlog'. Hij verbindt plichten en doeleinden. Omdat morele normen bij alle gedrag blijven gelden, is een oorlog die een gerechtvaardigd doel dient aan strenge normen gebonden. Dit impliceert dat er in een concrete context altijd afwegingen zullen moeten worden gemaakt tussen doelen en normen. De theorie van de rechtvaardige oorlog kent twee bronnen: een bijbelse en een Romeinse. De oudtestamentische rechtvaardiging van oorlog onder verwijzing naar de strijd bij de verovering van Kanaän wordt getemperd door de christenvervolgingen van de eerste eeuwen en de herinnering eraan. Toen christenen regeringsverantwoordelijkheid gingen dragen, sloten zij aan bij het Romeinse recht en de criteria van legitieme zelfverdediging met een openlijke oorlogsverklaring door een legitieme overheid. De tweerijkenleer van Augustinus verschafte deze visie een theologische basis. Van Iersel besluit met een verwijzing naar het internationale recht, waarin de morele traditie van 'rechtvaardige oorlog' haar exclusief christelijke karakter heeft verloren.

Dr. Aulad Abdellah ging oude en klassieke islamitische bronnen na om te zien hoe men destijds meende dat oorlogen gevoerd mochten en moesten worden. Hij gaat niet in op huidige zelfmoordaanslagen, maar toont impliciet, en des te welsprekender, hoe dicht de oorspronkelijke islamitische criteria bij de huidige internationale standaarden lagen. Oorlog is toegestaan als Allahs woord en het leven in *islam* (= geloofsvertrouwen en -gehoorzaamheid) worden aangevallen; het geweld moet proportioneel zijn; er mogen geen vrouwen en kinderen worden gedood; vruchtbomen mogen niet worden gekapt; men mag de vijand geen onnodige schade toebrengen; gevangenen moeten goed worden behandeld. De islam beoogt vrede zoals de stam van het woord *islam* — *slm* — ook zegt: vrede. Wie het artikel leest en het vergelijkt met wat door sommige islamitische stromingen heden elke dag wordt aangericht, moge verbaasd zijn, maar herleze de weergave van de oude bronnen. De 'echte traditie' is in vrijwel alle religies beter dan wat 'de mensen' (de anderen?) ervan maken... Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen.

Het gaat te ver om in deze korte weergave in te gaan op de dynamische geschiedenis van levensbeschouwelijke tradities. Laat me volstaan met twee regels voor de dialoog: 1) je mag de goede kanten van je eigen traditie niet vergelijken met de slechte van andere tradities; 2) in de dialoog moet onderling vertrouwen groeien en als dat er is, moeten beide partijen kritische vragen aan de anderen mogen stellen (zonder kritische vragen kunnen we een ander immers niet begrijpen en ook niet van hem leren). Echte dialoog is dus geen lichtvaardige verdoezeling van meningsverschillen. Integendeel. Echte dialoog vraagt begrip en is dus geen debat, maar een gesprek.

Tot slot: als men diepergaand kennis neemt van andere religio-culturele tradities leert men dat visies die op bepaalde punten op elkaar lijken, in uiteenlopende beschouwingen van mens en samenleving zijn ingebed. Jodendom, christendom en islam komen dichterbij elkaar dan deze van oorsprong Semitische religies en de Indiase en Oost-Aziatische religies/culturen. Toch kennen ook deze drie religies in de kern aanzienlijke verschillen. Die hebben te maken met het volk-zijn van Israël en met het grondgebied, met het geloof van christenen in een gekruisigde en weerloze, en de grote waarde die in islam ook in het praktische leven aan de islamitische gemeenschap wordt toegekend. Deze verschillen maken samenleven niet onmogelijk, maar we moeten ze wel helder benoemen om ze te kunnen bespreken. De verschillen met de Indiase, Chinese en Japanse religies zijn (in elk geval traditioneel) nog veel groter. In toenemende mate zal men zich zowel wat betreft de vragen van internationaal recht als van integratie in ons land moeten verdiepen in culturele verschillen: de overlappingsen kunnen alleen worden benut als men ook de verschillen benoemt en bespreekt. Dit geldt ook voor criteria voor 'gerechtvaardigde oorlog'.

Noot

- 1 Zie: Bas de Gaay Fortman (1995, repr. 2004) *Human Rights, Entitlement*

Systems and the Problem of Cultural Receptivity. In: An-Na'im et al. (red.), *Human Rights and Religious Values*, pp. 62-77.

Literatuur

- An-Na'im, Abdullah A. et al. (red.) (1995, repr. 2004) *Human Rights and Religious Values. An Uneasy Relationship?* Amsterdam, Grand Rapids: Rodopi, Eerdmans.
Gort, Jerald D. et al. (red.) (2007) *Probing into the Depths of Evil and Good*. Amsterdam en New York: Rodopi.
Minnema, Lourens (2006) *Hindu Discourse*

- and Human Rights Discourse. *Studies in Interreligious Dialogue*, 16, pp. 133-1447.
Vroom, Hendrik M., et al. (red.) (1997) *Holy Scriptures in Judaism, Christianity and Islam. Hermeneutics, Values and Society*. Amsterdam en Atlanta: Rodopi.
Vroom, Hendrik, M., et al. (red.) (2006) *Interreligious relations: Incongruent Relations and Rationalities. Studies in Interreligious Dialogue*, 16, pp. 59-71.